

НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА ПОДЧИНЕНОТО ОПРЕДЕЛИТЕЛНО ИЗРЕЧЕНИЕ, ВЪВЕДЕНО С РАЗГОВОРНИ НЕИЗМЕНЯЕМИ ОТНОСИТЕЛНИ МЕСТОИМЕННИЯ И НАРЕЧИЯ

Радослав Цонев
(Благоевград, България)

Обект на изследването са неизменяемите относителни местоимения и наречия, които въвеждат подчинено определително изречение вместо изменяемото относително местоимение *който* (във всичките му форми), тъй като в тази служба те са присъщи на разговорното слово. Съществуването на неизменяеми относителни местоимения или наречия, които въвеждат подчинени определителни изречения, е характерна черта на диалектната и разговорната реч не само на българския език, но и на албански (që), гръцки (που/ότι) и румънски (ce/de). Стремешът към използването на неизменяеми форми за въвеждане на подчинителни конструкции в българската разговорна реч е традиционен. Изменяемите **който**, **която**, **което**, **които** са късни, по-нови и имат подчертано книжовен характер. Те са без опора в езика. На по-голямата част от езиковата територия неизменяемите форми се схващат като разговорни, а не като диалектни, и освен в ежедневието се използват и в средствата за масова информация.

Употребата на неизменяеми относителни местоимения и наречия за въвеждане на подчинено определително изречение вместо изменяемото относително местоимение *който* (във всичките му форми) е често срещано явление в неформалната реч. В тези сложни съставни изречения относителните местоимения и наречия въвеждат подчинено определително изречение, което пояснява дума от главното изречение, изразена със съществително име или местоимение (най-често подлог, пряко и непряко допълнение, определение, обстоятелствено пояснение). В „Граматика на съвременния български книжовен език“ като синонимни на *който*, са посочени относителните местоимения *що* и *дето* (които нямат лексикално-семантични огра-

ничения при свързването) и наречията *здето*, *зде*, *де*, *където*, *накъдето*, *откъдето* и *когато* (които се свързват с определяеми, които са ограничени семантично), (Грамматика 1998:84–85), а Константин Попов в „Синтаксис на българския книжовен език“ не съвсем основателно твърди¹, че относителното местоимение *който* бива заместено от *дето*, *когато* и *що*, най-вече в случаи, когато *който* се отнася до неодушевен предмет (Попов 1998:328).

Обект на това изследване са неизменяемите относителни местоимения и наречия, които въвеждат подчинени определителни изречения, тъй като в тази служба те са характерни за „битово-разговорната реч“ (Грамматика 1998:85). Тук, като присъщи на разговорното слово, ще бъдат разгледани неизменяемите облици *дето* (*дет*), *де*, *където* (*къдет*), *що* и *къде*. Включването на тези форми се обуславя от факта, че те се употребяват от студенти и хора с висше образование в неформален разговор, а според Михаил Виденов книжовната разговорна реч е „речта на интелигенцията в неофициалните сфери на общуване“ (Виденов 2000:162). С най-голяма употреба сред изследваните лица се открие съюзната дума *дето* (*дет*), а изкуствено правописните форми *зде* и *здето* (Речник 1981:622 и 758) не бяха регистрирани в живия език. Основната причина за широкото разпространение на *дето* може да бъде търсена в неговия източнобългарски произход, тъй като именно североизточното наречие (чрез езиковите особености на централните балкански говори) присъства най-широко в основата на българския книжовен език. Оттук много по-лесно дори народно-разговорните източнобългарски форми се схващат като книжовни или близки до книжовните и получават по-голямо разпространение. Типичните за западнобългарските говори *що* (*шо*), *дека* и *къде* (Стойков 2002: 271) във функция на въвеждащи подчинено определително изречение се използват основно от носители на западното наречие и не са разпространени на цялата езикова територия в такава степен, както *дето*².

¹ За което свидетелстват приведените от мене примери по-нататък в изследването.

² Тук можем да споменем и интересните специфични и собственодиалектни определителни съюзни думи като силистренското *кувет* и банското *декату*, които също са неизменяеми, но са разпространени само в конкретните говори и имат тясно диалектен характер.

Съществуването на неизменяеми относителни местоимения или наречия, които въвеждат подчинени определителни изречения, е характерна черта на диалектната и разговорната реч не само на българския език, но и на албански (që), гръцки (που/ότι) и румънски (ce/de). Петя Асенова определя горепосочените балкански форми плюс българските **дето** и **що** като „универсални „абсолютни” релативи”, тъй като са много удобни за въвеждане на различни по тип подчинени определителни изречения, поради възможността да не се съгласуват (Асенова 2002: 109). Гургана Дачева и Йовка Тишева приемат **дето** за комплементизатор, който изразява подчинителни отношения между изреченията, илокутивната сила на въведеното изречение и някои глаголни особености (Дачева и Тишева: 2005: 392). В нашия случай водещ е неизменяемият характер на тези разговорни относителни местоимения, а съотнасянето им към групата на релативите или комплементизаторите е друг проблем.

1. Подчинени определителни изречения, въведени с неизменяемото разговорно относително местоимение *дето*:

- Той да смени това, **дето** е ръждивото / **дето** е пробитото //* (Р. Н)
*Мисля да испържа тия чушки / **дето** Антоанета ми ги купи //* (Д. Ц.)
*И си говорех с Краси / **дето** беше шефката на магазина //* (Д. Ц.)
*Виш тия задачи / **дето** са с клечките //* (Д. Ц.)
*Щом брат ти / **дето** е интелигентен човек / се дразни //* (Й. М.)
*Точно по тоя повод му говорех за тоя човек / **дето** беше писал във Фейсбук //* (Г. П)
*Ето в тая раница / **дето** ѝ е за батут / и слагам дрехите (Д. Ц.)*
*Пиеш сичко / **дето** е / щом е дадена за печат //* (Л. П.)
*Мина ли по тая улица / **дето** е оттук покрай театъра //* (И. И.)
*Викнах същите / **дето** им платих //* (Е. Н.)
*Най се дразня / като няма резултат от това / **дето** права //* (В. К.)
*Сека е различна / **дето** ви расправах //* (А. П.)
*Те свършиха тия / **дето** некох от пакетчето //* (Е. Н.)
*Нататък е тая улица / **дето** минава зат съда //* (И. И.)

2. Подчинени определителни изречения, въведени с неизменяемото разговорно относително местоимение *дет* (фономорфологичен вариант на *дето*) при алегров стил:

Има една от Септември / дет беше взела пари // (А. П.)

Имам едни приятелки / дет са от Банско // (М. Р.)

Отепе са с камерите / дет се занимават // (Д. Ц.)

Ас познавам поне пет / дет се казват Николай // (Г. Р.)

Вие нафсякъде ли тия // дет сте на педесе процента / сте така редовни // (А. П.)

Това ми е много интересно / дет ти казвам // (Д. Ц.)

Видях клончетата / дет си говорехме // (А. П.)

Особено важно е за тоя тук / дет записва сичко // (Ч. Н.)

3. Подчинени определителни изречения, въведени с неизменяемото разговорно относително местоимение *където*:

Момичетата / където са от Дупница / секи ден си пътуват // (Е. Г.)

Двама трима да дадат парите / тия дваيسة лева / където са // (Б. Б.)

Забравих го това / където го казах // (Д. Ц.)

Тия / където не ми допадат / има да ги оплюя // (Е. Г.)

4. Подчинени определителни изречения, въведени с неизменяемото разговорно относително местоимение *къдет* (фономорфологичен вариант на *където*) при алегров стил:

Плащат и по документи и това / къдет ти дават // (Р. А.)

5. Подчинени определителни изречения, въведени с неизменяемото разговорно относително местоимение *къде*:

По телевизията рекламират дивани / къде стават на легло // (А. П.)

Има трима човека / къде играят ф чужбина // (Р. А.)

Футболисти / къде беха във Ве група / сега играят във А //
(Р. А.)

Еми ние / къде станаме първи в България / единайсе човека бехме от тоя край // (Р. А.)

Македонца / къде не живее в гарсоньерата / даде двајсе лева //(Б. Б.)

Двама-трима дойдоха / къде съм говорила // (Г. Р.)

Е с тоя мач / къде го играхме / обаче нема такова нещо //
(Р. А.)

От старите пари / къде ги събирахме / има трийсе лева //;
(Б. Б.)

6. Подчинени определителни изречения, въведени с неизменяемото разговорно относително местоимение *щo*:

Ти / щo учиш / получаваш три // тоя / щo не идва – четири // (И. Д.)

Можеше и това / щo казах / да си го запишеш // (И. И.).

7. Подчинени определителни изречения, въведени с неизменяемото разговорно относително местоимение *де*:

Взemi туй // де стои до леглото // (Т. К.).

Характерна особеност при употребата на неизменяемите разговорни относителни местоимения и наречия в сложни съставни изречения с подчинени определителни е появата на местоимение, което е „корелативно с думата от главното изречение (опората), към която се отнася подчиненото” (Дачева и Тишева: 2005: 392). То може да бъде подлог или допълнение в подчиненото изречение. Когато анафоричното местоимение е подлог, то трябва да бъде празна категория, която не се изразява явно (Съвременен български език 1999: 582), т.е. тези местоимения не се казват втори път, а се изпускат.

Например:

*И си говорех с Краси / **дето** беше шефката на магазина //*

- * И си говорех с Краси / дето (**тя**) беше шефката на магазина //
Имам едни приятелки / дет са от Банско //
- * Имам едни приятелки / дет (**те**) са от Банско //
Момичетата / където са от Дупница / секи ден си пътуват //
- * Момичетата / където (**те**) са от Дупница / секи ден си пътуват //
- Има трима човека / къде играят ф чужбина //*
- * Има трима човека / къде (**те**) играят ф чужбина // и т.н.

Появата на този неизказан, но подразбиращ се подлог, потвърждава ролята, която неизменяемите разговорни относителни местоимения и наречия изпълняват в рамките на сложното изречение – на въвеждащи подчинени изречения думи. Въпреки че подлогът в подобни случаи най-често не се повтаря, неговата употреба е напълно възможна.

Стремежът към използването на неизменяеми форми за въвеждане на подчинителни конструкции в българската разговорна реч е традиционен. Особено като се има предвид, че на по-голямата част от българската езикова територия се използват именно такъв тип местоимения или наречия³. Това предпочитане на неизменяеми форми за подчинение е познато още от късната старобългарска епоха. В този период формите за ср. р. на относителното местоимение **ЮЖЕ** (и по-рядко формата за м. р. **ИЖЕ**) се употребяват като относителни местоимения за всички родове и числа. Например в Григоровичевия паримейник (*влаженъ члвкъ еже пришеврѣте прѣмждростъ, азрци*

³ Потвърждение на този стремеж към използване на само една неизменяема форма е ситуацията в гребенския говор, която представя Иван Кочев в изследването „Гребенският говор в Силистренско”. В този североизточен български диалект могат да се чуят формите *кувет* (*кувету*) – общи за трите рода и двете числа (*Мумата, кувет доди; Убичъм децата, кувет съ учът; Върнъ съ с онзи шофьор, кувет беши у Мърийни и т.н*). Тези облици представляват „кръстоска” между неизменяемото *дето* и изменяемите *който, която, което, които*, т.е. новите изменяеми книжовни облици на относителните местоимения по аналогия на старото балканско неизменяемо *дето* вече се представят само чрез една форма *кувет < което* за всички родове и числа.

ЕЖЕ НЕ ВЪДАТЪ ТЕБЕ), във Врачанското евангелие (УЧЕ НАШЪ ЕЖЕ ЕСИ НА НБѢХЪ), в Троянската повест (ЛЖГЪ ЕЖЕ СЪ ЗОВѢШЕ ДЪДОМА ЛЖГЪ) и т. н. (Мирчев 1958: 170). Изменяемите **който**, **която**, **което**, **които** са късни, по-нови (Първев 1983: 86) и имат подчертано книжовен характер. Те са без опора в езика. На по-голямата част от езиковата територия неизменяемите форми се схващат като разговорни, а не като диалектни, и освен в ежедневието се използват и в средствата за масова информация.

Така например в телевизионното предаване по Нова Телевизия „Часът на Милен Цветков“ (еп. 27, сезон 5, излъчено на 28.04.2011 г.) неизменяемото относително местоимение **дето** като въвеждаща дума беше употребено както от водещия, така и от неговия гост: „Момченцето / което изчезна / имаше сто и десет... // навремето един случай / имаше сто и десет / **дето** го намериха ф реката ли там //” (М. Ц., на 45 г., от гр. София, журналист); „Тя кат не може да се произнесе една година за горивата // една година / ако не може се произнесе за ерепетата // ако не може една година да се произнесе за другите монополи / **дето** задушават целия бизнес у тая държава //” (Ч. З., на 31 г., от гр. Самоков, предприемач).

Непосредственият характер на устната комуникация, дори и когато събеседниците се намират в телевизионно студио, открива възможността за поява на разговорни форми от най-различен характер. Когато общуването е неформално, т.е. без четене от аутокою или намесата на режисьор чрез диктуване в слушалката на водещия, въвеждането на подчинителните определителни изречения с неизменяеми думи от типа на **дето** се извършва съвсем естествено.

Наличието на неизменяемото относително местоимение с разговорен характер **дето** е регистрирано и в таблоидните вестници „Уикенд“ и „Торнадо“: „Теорията за завистниците, **дето** не могат да преглътнат виртуозния английски, брилянтното проинуроване на папки и енциклопедична компетентност на тема „опасни нива на оловната боя и магнити у куклите „Барби“ във фабриките на Китай“, вече е забравена”. (Д З., в-к „Уикенд“, 30.04.–06.05. 2011: 24); „Иде ново свежо поколение, озъбено и чудовищно грозно, нашмъркано и въоръжено, в черни якета и с черни души, **дето** не му пука ни от власт, ни от закон...” (В. Г., в-к „Уикенд“),

30.04.–06.05.2011:30). „Целият екип, **дето** е превеждал и обработвал това евангелие, е от евреи”; Лично премиерът я посочил за една от тях, **дето** „не спират да нападат правителството”; „Защото е крайно време да си разменим местата с тях, **дето** ни скачат по главите от години” (О.С., в-к „Торнадо”, 06.05.–13.05.2011:12).

Употребата на неизменяемите типично разговорни относителни местоимения и наречия за въвеждане на подчинени определителни изречения и в устното журналистическо слово още веднъж потвърждава стремежа на т. нар. *жълти медии* към установяване на голяма близост с разговорния език, присъщ на неформалното общуване между хората.

ИНФОРМАТОРИ

- А. П. = на 20 г., от гр. Септември, студент, жена
- А. П. = на 20 г., от гр. Гоце Делчев, студент, жена
- А. П. = на 30 г., от гр. Благоевград, студент, жена
- Б. Б. = на 38 г., от гр. Кюстендил, държавен служител, мъж
- В. Г. = от гр. София, журналист и режисьор, жена
- В. К. = на 27 г., от гр. Благоевград, студент, мъж
- Г. П. = на 21 г., от гр. София, студент, жена
- Г. Р. = на 19 г., от гр. Сандански, студент, жена
- Д. З. = от гр. София, журналист, мъж
- Д. Ц. = на 36 г., от гр. Кюстендил, държавен служител, жена
- Е. Г. = на 22 г., от гр. Лом, студент, жена
- Е. Н. = на 30 г., от гр. Кюстендил, служител, жена
- И. И. = на 29 г., от гр. Кюстендил, държавен служител, мъж
- И. Д. = на 20 г., от гр. Разлог, студент, жена
- Й. М. = на 32 г., от гр. Благоевград, студент, мъж
- Л. П. = на 35 г., от гр. Бобов дол, служител, мъж
- М. Р. = на 20 г., от гр. София, студент, жена
- М. Ц. = на 45 г., от гр. София, журналист, мъж
- О. С. = на 58 г., от гр. Плевен, журналист, мъж
- Р. А. = на 19 г., от гр. Етрополе, студент, мъж
- Р. Н. = на 61 г., от гр. Кюстендил, счетоводител, жена

Т. К. = на 31 г., от гр. Казанлък, предприемач, мъж

Т. Ф. = от гр. София, журналист, мъж

Ч. З. = на 31 г., от гр. Самоков, предприемач, мъж

Ч. Н. = на 28 г., от гр. Кюстендил, актьор, мъж

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Асенова 2002: *П. Асенова*. Балканско езиковедие. В. Търново, 2002.

Граматика 1998: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. 3. Синтаксис. Част втора. С., 1998.

Виденов 2000: *М. Виденов*. Увод в социолингвистиката. С., 2000.

Дачева и Тишева 2005: *Г. Дачева и Й. Тишева*. Традицията в разговорните модели: който или дето. – Юбилеен славистичен сборник. Благоевград, 2005, 390–399.

Кочев 1969: *Ив. Кочев*. Гребенският говор в Силистренско. – Трудове по българска диалектология. БАН, кн. 5, 1969.

Мирчев 1958: *К. Мирчев*. Историческа граматика на българския език. С. 1958.

Попов 1998: *К. Попов*. Синтаксис на българския книжовен език. В. Търново, 1998.

Първев 1983: *Хр. Първев*. Възраждането на българския книжовен език. С., 1983.

Речник на българския език 1981: *Речник на българския език*. Т.3. Г-Деятел, С., 1981.

Стойков 2002: *Ст. Стойков*. Българска диалектология. Четвърто издание (фототипно). С., 2002.

Съвременен български език 1999: *Съвременен български език*. С., 1999.

SOME FEATURES OF SUBORDINATED ATTRIBUTIVE SENTENCES INTRODUCED BY COLLOQUIAL INCOMMUTABLE RELATIVE PRONOUNS AND ADVERBS

Radoslav Tsonev
(Blagoevgrad, Bulgaria)

Subjects of this study are the incommutable relative pronouns and adverbs, which introduce subordinate attributive sentences, as in this function they are typical of the colloquial speech – forms as *дето (дет)*, *де*, *където (къдет)*, *що* and *къде*, which replace variable relative pronoun *който* (in all its forms). The existence of invariable relative pronouns or adverbs, in function of introduction of attributive subordinate clauses, is a special feature not only of Bulgarian dialects and speech, but also of other Balkan languages like Albanian (**që**), Greek (**που / ότι**) and Romanian (**ce / de**). The unchangeable forms are traditional for Bulgarian colloquial speech since the late Medieval Bulgarian era. The variable forms *който*, *която*, *което*, *които* are newer and have markedly literary nature. They are without support in the language. On the greater part of Bulgarian language area the incommutable forms are comprehended as a colloquial speech rather than a dialect, so they are frequently used not only in everyday communication, but also in the media.

Key words: relative pronouns and adverbs, subordinate attributive sentences, colloquial speech